

Aneta Dawidowicz*

Dzienniki, listy, wspomnienia jako źródła o charakterze niekonwencjonalnym w badaniu myśli politycznej

Journals, Letters and Memoirs
as Unconventional Sources for Exploring Political Thought

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: źródła, myśl polityczna, egodokumenty, dzienniki, korespondencja

Key words: sources, political thought, egodocuments, diaries, letters

Abstrakt: Celem artykułu jest wskazanie znaczenia i roli różnorodnych źródeł niezbędnych do badania myśli politycznej. W artykule wskazano na znaczenie źródeł niekonwencjonalnych. W artykule zaprezentowano istotną rolę egodokumentów w badaniach naukowych. Dzięki przykładom prezentującym wykorzystanie źródeł memuarystycznych ukazano znaczenie tych źródeł w badaniach myśli politycznej.

Abstract: This paper aims to pinpoint the significance and role of various sources used to explore political thought. It highlights the important role of unconventional sources, such as egodocuments, and explains their distinctive features. To elucidate this role, this paper provides examples of using memoirist sources for studies of political thought.

Uwagi wstępne

Celem artykułu jest wskazanie znaczenia i roli różnorodnych źródeł niezbędnych do badania myśli politycznej. Celem analizy jest ukazanie, że w badaniach myśli politycznej istotną kwestię stanowi prawidłowo dobrany materiał

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5266-2247>; dr hab., Katedra Myśli Politycznej i Komunikowania Politycznego, Instytut Nauk o Polityce i Administracji, Wydział Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. E-mail: dawidowicz.aneta@gmail.com.

badawczy. W artykule wskazano na znaczenie źródeł niekonwencjonalnych. Zaprezentowano istotną rolę egodokumentów w badaniach naukowych. Dzięki przykładom prezentującym wykorzystanie źródeł memuarystycznych ukazano znaczenie tych źródeł w badaniach myśli politycznej. Podjęty temat nie został dotąd wystarczająco zaprezentowany w literaturze naukowej. Zastosowano metodę analizy zawartości źródeł, analizę jakościową prezentowanych treści, wykorzystano metodę komparatystyczną.

Sformułowano następujące hipotezy badawcze: doświadczenie badacza jest nabywane w określonych kontekstach; uzyskane ustalenia badawcze mają zazwyczaj charakter fragmentaryczny i odwoływalny; ustalenia badawcze mogą budzić wątpliwości natury warsztatowej i metodologicznej; w prowadzeniu badań w naukach społecznych wpisane jest sięganie do powstałych na przestrzeni dziejów różnych koncepcji z zakresu filozofii politycznej, społecznej, etycznej.

Postawiono następujące pytania badawcze: na jakie trudności napotykają współczesne badania nad myślą polityczną?; jak utrzymać reżim badawczy?; jak ważna jest kwestia właściwego doboru materiałów historiograficznych przez badacza dążącego do rozwiązania współczesnych problemów?

Poznaniu i zbadaniu myśli politycznej służą rozmaite źródła. Wśród źródeł można wyróżnić źródła konwencjonalne i niekonwencjonalne. W grupie źródeł konwencjonalnych znajdują się: 1) programy polityczne, 2) deklaracje ideowe, 3) sprawozdania ze zjazdów, 3) odezwy, 4) umowy koalicyjne, 5) instrukcje partyjne, 6) druki propagandowe, 7) różne formy wypowiedzi przywódców i teoretyków partii, takie jak: wypowiedzi na łamach prasy, prace teoretyczne i publicystyczne czołowych działaczy i ideologów partyjnych, 8) książki i broszury wydawane pod patronatem konkretnych partii i ugrupowań politycznych, 9) sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu i Senatu. Wymienione źródła mają charakter jawny i należą do otwartych form komunikowania¹.

Wśród źródeł o charakterze niekonwencjonalnym znajdują się między innymi: 1) dzieła sztuki i architektury, 2) literatura piękna, 3) dzienniki, 4) pamiętniki, 5) wspomnienia, 6) diariusze, 7) korespondencja listowna itp. Należy docenić przydatność źródeł o charakterze niekonwencjonalnym w badaniach politologicznych. Memuarystyka (pojęcie to obejmuje pamiętnikarstwo, diarystykę, literaturę pamiętnikarską) istotnie wzbogaca wiedzę o ówczesnej

¹ Zob. szerzej: J. Jachymek, W. Paruch (red.), *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, Lublin 2001; E. Maj, *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939*, Lublin 2010, s. 20, 21; A. Dawidowicz, *Myśl polityczna Stronnictwa Narodowego 1928–1939. Wspólnota ideału czy alternacja koncepcji*, Lublin 2017, s. 29, 30.

atmosferze ideowo-politycznej. Tego rodzaju źródła charakteryzują się sporym subiektywizmem. Wiele spraw i kwestii jest w nich pomijanych, wyolbrzymianych lub zniekształconych. Wśród źródeł o charakterze niekonwencjonalnym, równie istotnych informacji, lecz także obciążonych subiektywizmem, dostarcza korespondencja.

Badacze dostrzegli w tego rodzaju źródłach odzwierciedlenie osobistych motywacji i zainteresowań autorów oraz odbicie swoistej atmosfery i umysłowości danej epoki. W literaturze naukowej stosuje się różnorodne definicje piśmiennictwa prywatnego. Pojawiały się między innymi następujące sformułowania: 1) „piśmiennictwo przestrzeni prywatnej”, 2) „samoświadectwa”, 3) „piśmiennictwo w pierwszej osobie”. W piśmiennictwie polskim, na określenie tego rodzaju źródeł, które są związane z przeżyciami osobistymi i mają zazwyczaj charakter biograficzny, używa się najczęściej pojęcia: 1) literatura pamiętnikarska, 2) przekazy pamiętnikarskie, 3) dokumenty pamiętnikarskie, 4) literatura dokumentu osobistego², 5) memuarystyka, 6) dokumenty życia osobistego. We współczesnej literaturze naukowej pojawiło się określenie, które zyskało na popularności, a mianowicie: „egodokumenty”. Twórcą tego pojęcia był Jacob Presser, holenderski badacz, który w połowie XX wieku w ten właśnie sposób określił dokumentację wywiedzioną z kręgu spraw intymnych i prywatnych³. Pojęcie „egodokument” dotyczy źródeł, a zatem dzienników, pamiętników, itinerariów, autobiografii, listów, w których mamy do czynienia z „ja” piszącego. Współcześnie również Sieć internetowa zawiera liczne egodokumenty (wśród, których wymienić należy chociażby blogi, witryny domowe, media społecznościowe, a także witryny urzędowe)⁴. Według zmarłego w 1970 r. badacza wszystkie te źródła mogą być rozpatrywane łącznie, gdyż mają właściwości autobiograficzne. We wszystkich tego rodzaju źródłach autor świadomie bądź w sposób niezamierzony ujawnia swoje postawy, aspiracje, dążenia i swój świat wartości, swoje indywidulane „ego”. Powyższe źródła mogą posłużyć za obraz jednostki, a nawet świadectwo mentalności większych grup społecznych. Neologizm oraz idea holenderskiego badacza szybko znalaz-

² Warto dodać, że autorem terminu „literatura dokumentu osobistego” był Roman Zimand. Zob.: R. Zimand, *Diarysta Stefan Ż.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 7; P. Rodak, *Dokument osobisty jako problem literacki (na przykładzie zapisów z czasu Zagłady)*, «Autobiografia Literatura Kultura Media» 2024, nr 2(23), s. 118–119.

³ R. M. Dekker, *Ego-Documents in the Netherlands 1500–1814*, «Dutch Crossing» 1989, vol. 39, s. 61–72; W. Schulze, *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente”*, [w:] W. Schulze (red.), *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, W. Schulze, Berlin 1996, s. 11–30.

⁴ B. Konopa, A. Rosa, *Egodokumentalne ślady człowieka w Internecie i ich archiwizacja*, «Archeion» 2023, s. 190–213.

zła uznanie wśród historyków, badaczy myśli politycznej, kulturoznawców. Studia nad egodokumentami stanowią przedmiot zainteresowania naukowego również w Polsce⁵.

Pojęcie myśli polityczna

W literaturze naukowej pojawiły się liczne definicje myśli politycznej, która stanowi interesujący i wieloaspektowy obszar badań, budzący zainteresowanie badaczy w różnych kontekstach, a więc w ujęciu 1) modelowym, 2) teoretycznym, 3) analitycznym⁶. Dążąc do sprecyzowania tytułowego sformułowania „myśl polityczna”, można dostrzec, że literatura przedmiotu zwraca uwagę na poważne niedostatki metodologicznej refleksji nad tym pojęciem i liczne trudności definicyjne⁷. Pojęcie „myśli politycznej” ma współcześnie charakter dyskusyjny. Decyduje o tym sporność rozróżnialnych koncepcji polityki i odmiennych tradycji politycznego myślenia. „Myśl polityczna” jako przedmiot badań politologicznych obejmuje niezwykle zróżnicowane style i podejścia badawcze. Wielu badaczy myśli politycznej, konstruując własne, autorskie definicje skłania się ku szerokiej interpretacji tego terminu⁸. Dotychczas utrwaliły

⁵ W. Szulakiewicz, *Egodokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, «Przegląd Badań Edukacyjnych» 2013, vol. 1(16), s. 65–84; E. Maj, *Egodokumenty w badaniach historii prasy w Polsce do 1914 roku*, [w:] I. Hofman, D. Kępa-Figura (red.), *Współczesne media. Problemy i metody badań nad mediami*, Lublin 2019, s. 103–119; E. Maj, *Egodokumenty w warsztacie badawczym historyka myśli politycznej*, [w:] J. R. Sielezin (red.), *Studia metodologiczne z nauk społecznych*, Wrocław 2018, s. 63–80; S. Kwiatkowski, *Ego-Dokument und Selbstzeugnis. Einige Bemerkungen zur Forschungspraxis*, [w:] R. von Skowrońska, H. Flachenecker, R. Czaja, S. Roszak, J. Tandecki (red.), *Selbstzeugnisse im polnischen und deutschen Schritum im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit (15.–18. Jahrhundert)*, Toruń 2014, s. 31–46.

⁶ J. R. Sielezin, *Znaczenie teorii, wiedzy źródłowej i poza źródłowej w badaniach myśli politycznej. Kontekst faktograficzny i źródłoznawczy*, [w:] E. Maj i in. (red.), *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, Lublin 2015, s. 539.

⁷ H. Zieliński, *O potrzebie i trudnościach badania dziejów polskiej myśli politycznej*, [w:] H. Zieliński (red.), *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku, t. I, Polska i jej sąsiedzi*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 7–26; A. Czarnota, *Problemy syntezy polskiej myśli politycznej – rozważania wstępne*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku, t. VII. Państwo w polskiej myśli politycznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 265–269; R. Wapiński, *Badania nad dziejami polskiej myśli politycznej schyłku XIX i XX wieku*, «Przegląd Humanistyczny» 1987, nr 9, s. 52; W. Paruch, *Między wyobrażeniami a działaniami. Wybrane aspekty przedmiotowe badań politologicznych nad myślą polityczną*, «Polityka i Społeczeństwo» 2004, nr 1, s. 11, 12; R. Skarzyński, *Intelektualiści a ideologia. Myśl polityczna jako przedmiot badań politologa*, «Studia Nauk Politycznych» 1990, nr 4–6, s. 9–28.

⁸ W. Paruch, *Konsekwencje definiowania myśli politycznej dla kwestionariusza badań politologicznych*, «Humanities and Social Sciences» 2015, t. 20, nr 1, s. 157–174; tenże, *Myśl*

się w nauce pewne „klasyczne” już ujęcia i kierunki badań. Dotyczy to zarówno samego rozumienia pojęcia „myśl polityczna” jak i wybranych do analizy naukowej kategorii badawczych⁹. W bogatej literaturze naukowej istnieją „klasyczne” definicje myśli politycznej. Szeroką definicję myśli politycznej zaprezentował prekursor badania myśli politycznej Narodowej Demokracji, historyk Roman Wapiński, który uznał, że myśl polityczna stanowi po prostu wytwór człowieka: „niezależnie (...) od występowania różnego typu uwarunkowań społecznych, politycznych i kulturalnych, myśl polityczna jest (...) wytworem twórczości ludzkiej”¹⁰. W świetle refleksji Marcina Króla wynika, że „myśl polityczna obejmuje swoimi zainteresowaniami wszystkie publiczne zachowania jednostek i grup społecznych, które w jakikolwiek sposób odnoszą się do wzajemnych relacji między tymi jednostkami i grupami oraz do wytworów ich działań”¹¹. Zdaniem takich badaczy jak David Boucher i Paul Kelly, „myśl polityczna jest zbieżna z tym, co dzisiaj nazywamy etyką i filozofią moralną, socjologią i antropologią, jak również teologią i metafizyką”¹².

Pojęcie myśli politycznej niejednokrotnie jest traktowane synonimicznie z pojęciem filozofii politycznej. W kręgu badaczy prawa toczą się dyskusje wokół takich pojęć, jak doktryna i ideologia. Trudności z definiowaniem pojęcia spowodowały, że prób jego delimitacji brakuje w wielu opracowaniach, kompendiach czy słownikach. Zdarza się również, że autorzy opracowań poświęconych doktrynom politycznym nie wyjaśniają dostatecznie lub całkowicie pomijają skomplikowany zakres pojęcia myśli politycznej, stosując je jako synonim doktryny politycznej, które to ujęcie starają się zoperacjonalizować¹³.

polityczna – refleksje metodologiczne o pojęciu, «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. sectio K: Politologia» 1999, t. 6, s. 27–39; tenże, *Miedzy wyobrazeniami a działaniami. Wybrane aspekty przedmiotowe badań politologicznych nad myślą polityczną*, «Polityka i Społeczeństwo» 2004, nr 1, s. 9–38; E. Olszewski, *Wybrane problemy myśli politycznej (idea, ideologia, doktryna polityczna)*, [w:] E. Kirwiel, E. Maj, E. Podgajna (red.), *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, Lublin 2015, s. 153–174; A. Heywood, *Klucz do politologii. Najważniejsze ideologie, systemy, postaci*, tłum. P. Kornobis, K. Wolański, Warszawa 2008, s. 103; R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, tłum. T. Bieroń, Poznań 2002, s. 227.

⁹ J. Jachymek, *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie” 1918–1931*, Lublin 1982, s. 3.

¹⁰ R. Wapiński, *Badania nad dziejami polskiej myśli politycznej schyłku XIX i XX wieku*, «Przegląd Humanistyczny» 1987, nr 9, s. 52; A. Friszke (red.), *Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej*, Warszawa 1995, s. 6.

¹¹ M. Król, *Historia myśli politycznej. Od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998, s. 5.

¹² D. Boucher, P. Kelly, *Wprowadzenie*, [w:] D. Boucher, P. Kelly (red.), *Myśliciele polityczni. Od Sokratesa do współczesności*, tłum. A. Dąbrowska, T. Sieczkowski, Kraków 2008, s. 7.

¹³ G. Radomski, P. Tomaszewski, *Refleksje nad badaniami myśli politycznej w Polsce z uwzględnieniem tendencji w wybranych krajach anglosaskich. Od delimitacji pojęć do*

Myśl polityczna zawiera szerokie refleksje nad polityką. Obejmuje kwestie wartości politycznych, celów politycznych, wzorców postaw, stylów myślenia i zachowania politycznego. Mieści w sobie analizę zagadnień społecznych, politycznych, gospodarczych i kulturalnych. Sfera znaczeń i przekonań zawartych w myśli politycznej ułatwia jednostce ludzkiej, grupie społecznej, instytucji politycznej orientację w przestrzeni ideowej i politycznej. Pozwala dokonać identyfikacji z nurtem ideowym w obrębie wyznawanego systemu wartości¹⁴.

Źródła w badaniach myśli politycznej

W literaturze naukowej istnieją wyodrębnione pojęcia: świadectwa myśli politycznej i ślady myśli politycznej. Poglądy polityczne można analizować za pośrednictwem źródeł, wśród których można wyróżnić świadectwa i ślady. Świadectwa myśli politycznej są nośnikami pamięci historycznej o charakterze znaków. Świadectwami myśli politycznej są wystąpienia publiczne, dokumenty partyjne, publicystyka, artykuły prasowe, na podstawie których można dokonać rekonstrukcji poglądów politycznych, śladami natomiast decyzje polityczne podejmowane przez osoby aktywne na różnych arenach politycznych lub uczestniczące w sprawowaniu władzy¹⁵. O faktycznych poglądach decydują ślady, a nie świadectwa myśli politycznej. Dostrzec można, że socjotechnika i propaganda radykalnie obniżają stopień wiarygodności świadectw myśli politycznej¹⁶.

Źródło stanowi narzędzie umożliwiające badaczowi dotarcie do przeszłości politycznej, gospodarczej i kulturowej ludzi. Jest nim wszystko skąd można czerpać informacje pomocne do rekonstrukcji przeszłości i poznania rzeczywistości. Źródło stanowi narzędzie umożliwiające dotarcie do przeszłości politycznej, społecznej, gospodarczej i kulturowej ludzi¹⁷. Jeżeli w najszerszym ujęciu, źródłem jest każda utrwalona i zachowana pozostałość ludzkiej myśli, działania lub jeszcze szerzej – życia ludzkiego służąca jego poznaniu bądź rekonstrukcji, to będą nim wszelkie informacje o życiu politycznym, gdziekol-

aspektów metodologicznych, «Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne» 2021, vol. 69(1), s. 38.

¹⁴ E. Maj, A. Wójcik, *Wstęp*, [w:] E. Maj, A. Wójcik (red.), *Myśl polityczna w Polsce po 1989 roku. Wybrane nurty ideowe*, Lublin 2008, s. 7.

¹⁵ W. Paruch, *Miedzy wyobrazeniami a działaniami. Wybrane aspekty przedmiotowe badań politologicznych nad myślą polityczną*, «Polityka i Społeczeństwo» 2004, nr 1, s. 13.

¹⁶ Zob. szerzej: W. Paruch, *Myśl polityczna obozu piłsudczykowski, 1926–1939*, Lublin 2005, s. 22, 23; M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002, *passim*.

¹⁷ T. Buksiński, *Interpretacje źródeł historycznych pisanych*, Warszawa–Poznań 1992, s. 4; H. Dominiczak, *Wstęp do badań historycznych*, Częstochowa 1998, s. 168–169.

wiek się one znajdują. Badacze są zgodni, że źródłem są pozostałości po celowej i świadomej działalności człowieka, pisane i niepisane („nieme pomniki”, czyli źródła materialne).

Źródło stanowi materiał z przeszłości wykorzystany do badań historycznych nawet wówczas, gdy badacz uzna prawo do sceptycyzmu w kwestii jego definiowania i określania rangi poznawczej. Bez dotarcia do wiarygodnej wiedzy źródłowej, badacz myśli politycznej będzie musiał zaufać cudzym ustaleniom. Jak trafnie ujęła tę kwestię badaczka myśli politycznej Krystyna Trembicka, źródła służące badaniu myśli politycznej są wielostronne i różnorakie, są to wytwory działalności człowieka, zarówno o charakterze źródeł pisanych i niepisanych, bezpośrednich i pośrednich, posiadających precyzyjnie wyodrębnionego odbiorcę oraz źródła nieadresowane. Źródła można podzielić na: duchowe (pisemne) i materialne (np. dzieła sztuki i architektury). Wśród tej pierwszej kategorii znajdują się dokumenty: piśmiennicze (druki wytworzone przez partie polityczne, instytucje, osoby publiczne, książki, prasa polityczna), audialne (płyty gramofonowe, taśmy magnetofonowe z nagranymi przemówieniami, wywiady ustne w radiu, anegdota polityczna), wizualne (fotografie), audiowizualne (filmy), nośniki komputerowe (dyskietki, dyski), portale i strony internetowe; zachowania polityków obserwowane przez badaczy; zjawiska, które można bezpośrednio obserwować; ludzka pamięć, która przekazuje między pokoleniami wiedzę i doświadczenia przeszłych pokoleń, obyczaje, wierzenia, język, tradycję¹⁸.

Źródło dostarcza informacji do konstruowania obrazu rzeczywistości. Nie daje jednak gotowych wniosków bądź informacji, powstają one bowiem dopiero w procesie analizy i interpretacji. Odczytywanie źródeł to odczytywanie z nich wiadomości. Źródło nie „odbija” zatem rzeczywistości, lecz w pewnym zakresie odzwierciedla przekonania autora. Badacz wydobywa ze źródeł informacje za pomocą stawianych pytań. Źródło może mieć zatem różną wartość informacyjną. Jest nośnikiem informacji prawdopodobnych, które można pozyskać, jeżeli badacz wie jak się nim posłużyć. Źródła znaczą więc tyle, ile badacz potrafi z nich odczytać. Zasób informacji, jakie można pozyskać zależy zarówno od umiejętności warsztatowych (aktu interpretacji), jak i od rodzaju źródła¹⁹. Źródła mogą być odczytywane na nowo.

W badaniach myśli politycznej ważne znaczenie mają świadectwa myśli politycznej. W ramach tego pojęcia znajdują się teksty polityczne, jako przykład źródeł pisanych, bezpośrednich i adresowanych, zawierające idee, koncepcje, poglądy polityczne, postulaty i przekonania, które odnoszą się do sfery

¹⁸ K. Trembicka, *O potrzebie wykorzystania źródeł w politologicznych badaniach myśli politycznej*, «Humanities and Social Sciences» 2015, vol. 22, s. 191–201.

¹⁹ Tamże.

rzeczywistości politycznej rozumianej jako przejaw życia zbiorowego. W tego rodzaju dokumentach znajduje się istotny przekaz perswazyjny. Należą do nich programy, uchwały, manifesty, umowy koalicyjne, deklaracje, rezolucje, instrukcje wyborcze, wytyczne partyjne; prace publicystyczne i teoretyczne liderów partyjnych, głównych decydentów, teoretyków, ideologów, ekspertów, wypowiedzi publicystów na łamach prasy itp. Zaletą tego typu dokumentów jest to, że analiza tych tekstów pozwala na odtworzenie stylu i struktury myślenia politycznego autora, przekonań środowiska politycznego czy kręgu jego ideologicznej i intelektualnej przynależności. Bez zbadania różnych źródeł niemożliwe jest zatem sformułowanie i weryfikacja hipotez badawczych. Badacz myśli politycznej powinien wykorzystać wiele różnorodnych źródeł. Kolejnym problemem jest również jakość źródeł. Nie powinno pomijać się śladów, gdyż pozwalają one na weryfikację świadectw myśli politycznej²⁰.

Dziennik jako forma piśmiennictwa i źródło do badania myśli politycznej

Wśród źródeł niekonwencjonalnych znajdują się dzienniki, które charakteryzują się tym, że są pisane na bieżąco. Taka forma spisywania wydarzeń powoduje też, że moment rozpoczęcia utworu i jego zakończenia są zależne od woli autora, może je rozpocząć i zakończyć w dowolnym momencie²¹. Jak wskazał współczesny badacz: „Dziennik może być zasadniczo rozumiany i analizowany na dwa sposoby: jako rodzaj tekstu, dyskursu czy narracji oraz jako praktyka kulturowa, praktyka piśmienna”²². Można przyjąć, iż dziennik stanowi „serię datowanych śladów” odsyłającą czytelników do rzeczywistości historycznej zewnętrznej wobec piszącego oraz do empirycznej osoby dokonującej zapisu²³.

Definiujemy dziennik jako notatki prowadzone doraźnie przez jedną osobę, przeznaczone w zasadzie dla niej samej. Dziennik nie posiada narzuconej odgórnie konstrukcji, o jego przeważnie chronologicznym układzie decyduje najczęściej ranga bądź ciąg wydarzeń. Istnieją różne formy dziennika, można wyodrębnić np.: „dziennik intymny”, „dziennik podróży”. Zauważyć, należy, że

²⁰ Tamże.

²¹ A. Dawidowicz, *Dziennik: źródło w badaniach myśli politycznej. Recepcja praktyki i ideologii komunistycznej w świetle Dzienników Marii Dąbrowskiej (1945–1965)*, «Wrocławskie Studia Politologiczne» 2020, nr 28, s. 175–190.

²² P. Rodak, *Dziennik osobisty i historia*, «Kultura i Społeczeństwo» 2008, nr 1, s. 91.

²³ P. H. Lejeune, *Ciągłość i nieciągłość. Dziennik jako seria datowanych śladów*, [w:] *„Drogi zeszycie”... „drogi ekranie”... O dziennikach osobistych*, przeł. A. Karpowicz, M. P. Rodakowie, wybór i oprac. P. Rodak, Warszawa 2010, s. 52.

„dziennik intymny” posiada charakter otwarty. Specyfika dziennika intymnego polega na tym, że jest pisany zwykle dla siebie, bez uwzględnienia perspektywy odbiorcy. Ponadto jest zapisem ciągłym powstającym przeważnie z dnia na dzień. Zawartość dziennika zależy od indywidualnych preferencji autora. Jednak koniecznym warunkiem, jaki musi spełniać dziennik jest chronologiczny układ zgodny z datami powstawania²⁴.

Wpisy w dzienniku nie muszą być powiązane tematycznie, a opisywane sytuacje i problemy nie muszą uzyskiwać kontynuacji czy rozstrzygnięcia w obrębie utworu; dzienniki pozbawione są też z góry ustalonego planu kompozycji. Dzienniki mogą stanowić relacje z codziennych zdarzeń. Mogą być swoistą formą przemyśleń na zagadnienia ideowe, polityczne, społeczne, ekonomiczne, kulturalne. W dziennikach czytelnik zazwyczaj odnajdzie różnorodność tematyczną; bardzo rzadko dominuje w nich jedna tematyka, najczęściej pojawiają się w nich refleksje na bardzo różne tematy i zjawiska, w tym np. dotyczące życia osobistego. Dzienniki mogą być przeznaczone do lektury tylko przez autora lub krąg osób mu bliskich, ale mogą być też przeznaczone do publikacji. Opublikowane dzienniki np. Marii Dąbrowskiej, Stefana Kisielewskiego, Mieczysława Rakowskiego, Sławomira Mrożka, Jarosława Iwaszkiewicza spotkały się z szerokim odbiorem i znacznym zainteresowaniem czytelników, w tym – badaczy²⁵.

Ramy gatunkowe „dziennika” wyznacza regularność prowadzonych w nim zapisków. Dziennik powstaje więc z dnia na dzień i w związku z tym owa regularność i chronologia prowadzenia notatek stanowią jego jedyną ramę kompozycyjną. O tematycznej zawartości dziennikowych zapisów decydują bieżące wydarzenia i ich ranga. Tradycja tego gatunku wywodzi się z XVIII stulecia, wtedy też ukształtowały się jego dwie odmiany gatunkowe: dziennik intymny i dziennik podróży. W dwudziestym wieku dzienniki zaczęły być w perspektywie odbioru interpretowane jako utwory literackie. W literaturze polskiej proces ten zapoczątkowały dzienniki wybitnych twórców, między innymi: Stefana Żeromskiego, Zofii Nałkowskiej i Marii Dąbrowskiej.

Podejmując problem dziennika jako istotnego źródła do badań politologicznych, warto zwrócić uwagę i podkreślić wyjątkowość „Dzienników” Marii Dąbrowskiej. Pisarka prowadziła je systematycznie przez dziesiątki lat, (od

²⁴ I. Hofman, *Dwugłos o PRL. Dzienniki Stefana Kisielewskiego i Mariana Brandysa*, Poznań 1999, s. 16–54. Por. J. Maternicki, *Pamiętnik jako dokument kultury historycznej*, «Przegląd Humanistyczny» 1985, nr 11/12; J. Topolski, *Problemy metodologiczne korzystania ze źródeł literackich w badaniu historycznym*, [w:] Z. Stefanowska, J. Sławiński (red.), *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, Warszawa 1978.

²⁵ I. Hofman, *Dzieło życia? Na marginesie dzienników Jarosława Iwaszkiewicza*, [w:] B. Dziemidok-Olszewska, W. Sokół, T. Bichta (red.), *W kręgu nauki o państwie, prawie i polityce*, Lublin 2012, s. 913.

I wojny światowej aż do czasów Władysława Gomułki). Dąbrowska zawarła w nich wiele szczegółów z życia intymnego, codziennego, politycznego, społecznego. „Dzienniki” pisane po 1945 roku stanowią interesującą refleksję nad własnym życiem, ale też nad przemianami politycznymi i ustrojowymi w Polsce i wprowadzanym systemem komunistycznym. Dąbrowska miała świadomość, że żyje w systemie „policyjno-totalitarnym”, ale zarazem z aprobatą przyjmowała adoptowanie się polskiego społeczeństwa w nowo odbudowywanej Polsce. Dziennik Marii Dąbrowskiej przetrwał jako ważne świadectwo epoki, przechował poglądy i przemyślenia dotyczące ówczesnej rzeczywistości politycznej. Stanowi ważne źródło do badań współczesnej myśli politycznej²⁶.

Bez względu na rodzaj wspomnień, tj. czy są to zapisy spontaniczne, których pomysłodawcą był tylko i wyłącznie autor źródła (dzienniki polityczne Mieczysława Rakowskiego)²⁷, czy reżyserowane (wywiady-rzeki)²⁸ wszystkie one mogą powstać w oparciu o podobne działania: prowadzone i zachowane notatki, pracę twórczą i badawczą własną, np. przegląd periodyków, studiowanie literatury pięknej, monografii i opracowań naukowych. Zauważyć należy, iż wsparcie się przez autora „pomocami naukowymi” sprawia, że źródło traci swój subiektywny charakter²⁹.

Dzienniki zawierają relacje z wydarzeń oraz mogą być poszerzone o własne oceny, rozważania i przemyślenia. Jako interesujący przykład źródła do badań nad myślą polityczną można wskazać dziennik jednego z prominentnych działaczy politycznych Narodowej Demokracji Juliusza Zdanowskiego, który obfitował w tego typu refleksje. Pod koniec 1926 roku J. Zdanowski opisywał plany powstania Stronnictwa Narodowego. W dniu 26 listopada 1926 roku J. Zdanowski³⁰, zapisał w swoim *Dzienniku*: „W tych dniach w całej prasie było głośne, że Dmowski występuje ze stronnictwa i tworzy nową organizację. Jest

²⁶ Zob. A. Dawidowicz, *Dziennik: źródło w badaniach myśli politycznej. Recepcja praktyki i ideologii komunistycznej w świetle Dzienników Marii Dąbrowskiej (1945–1965)*, «Wrocławskie Studia Politologiczne» 2020, nr 28, s. 175–190.

²⁷ Zob. np. M. F. Rakowski, *Dzienniki polityczne*, t. 1, 1958–1962, Warszawa 1998; K. Trembicka, *O potrzebie...*, s. 196.

²⁸ Zob. np. „wywiad-rzeka” z Leszkiem Kołakowskim, Władysławem Bartoszewskim: *Czas ciekawy czas niespokojny*, z Leszkiem Kołakowskim rozmawia Zbigniew Mentzel tom I, Kraków 2007; M. Komar, *Władysław Bartoszewski: Skąd pan jest? Wywiad rzeka*, Warszawa 2006; K. Trembicka, *O potrzebie...*, s. 196.

²⁹ Tamże, s. 196.

³⁰ Juliusz Zdanowski, (1874–1937), prawnik, ekonomista, polityk, wiceprezes Związku Ludowo-Narodowego i przez jedną kadencję senator. Studia na uniwersytetach we Lwowie, Fryburgu i Monachium. Sprawował stanowisko prezesa kółek rolniczych ziemi kieleckiej, Polskiego Banku Komunalnego w Warszawie oraz Głównego Komitetu Ratunkowego, Związku Komunalnych Kas Oszczędności i Zrzeszenia Słowiańskich Kas Oszczędności. Był także przewodniczącym Krajowej Rady Gospodarczej w Lublinie. Związany ze Związkiem Ludowo-Narodowym. W 1922 r. został senatorem z ramienia

to dawna zwykła metoda odtwarzania tych samych rzeczy pod inną nazwą. Uważam, że to metoda ograna, i byłem pewny, że się po niej niewiele można spodziewać. A jednak te metody widać specjalnie do Polski pasują. Na wieść o tym szereg ludzi nam niechętnych już okazało się gotowych współpracować w organizacji o tych samych zasadach, a pod innym nazwiskiem. (...) Między innymi zgłosił się do współpracy ordynat Zamoyski, który boczył się na Związek Ludowo-Narodowy³¹. Refleksje i przemyślenia były również stałym elementem zapisów dziennikowych kolejnego działacza obozu narodowego, a mianowicie Jerzego Drobniaka³². Bez uwzględnienia tego źródła trudno wyobrazić sobie badania nad dziejami myśli politycznej Narodowej Demokracji. Po poznańskim zebraniu OWP w grudniu 1928 r., J. Drobniak zapisał: „Odbył się tu [w Poznaniu – A. D.] zjazd OWP bardzo mizerny. Organizacja ta jest zupełnie martwa i zresztą była na to z góry skazana. Jedyne co zostało, to Ruch Młodych, ale i on przechodzi pewne przesilenie, które jednak mam nadzieję zwalczy. Najgorsze, że wszystko to są ludzie leniwi”³³.

Pamiętniki i wspomnienia

W trakcie badania myśli politycznej należy uwzględnić również pamiętniki. Pamiętniki stanowią źródło adresowane, zawierają przekaz o charakterze perswazyjnym, jak chęć przekonania czytelników, że przekazuje im się prawdę. Trzeba je niewątpliwie traktować z dużą ostrożnością ze względu na spory ładunek subiektywizmu, gdyż wydają się być mniej wiarygodne niż np. programy polityczne, a więc źródła wytworzone między innymi przez partie polityczne, obozy, ruchy polityczne itp. Jako przykład można przytoczyć słowa jednego z prominentnych działaczy Stronnictwa Narodowego, Stanisława Kozickiego, które trafnie odzwierciedlały sytuację obozu narodowego w drugiej połowie lat dwudziestych XX wieku. W swoim pamiętniku Stanisław Kozicki

tego ugrupowania, wybranym z województwa kieleckiego. Był przewodniczącym senackiego klubu ZLN.

³¹ *Dziennik Juliusza Zdanowskiego*, tom VI, przed. i oprac. J. Faryś, T. Sikorski, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2015, zapis z dnia 26 XI 1926 r., s. 72.

³² Jerzy Drobniak (1894–1974), publicysta i redaktor «Kuriera Poznańskiego» w latach 1921–1929, redaktor naczelny katolickiego tygodnika społeczno-kulturalnego «Tęcza» wydawanego przez Księgarnię i Drukarnię Św. Wojciecha w Poznaniu 1929–1931, radny miasta Poznania w latach 1928–1931. Zob.: Z. Lenarczyk, *Jerzy Drobniak. Między dziennikarstwem...*, passim; H. Lisiak, *Jerzy Drobniak jako publicysta „Kuriera Poznańskiego”*, [w:] A. Dawidowicz, E. Maj (red.), *Prasa Narodowej Demokracji 1886–1939*, Lublin 2010, s. 493–502.

³³ Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Jerzy Drobniak, *Diariusz*, t. I, rkp. 3093/1, k. 266.

zapisał: „W maju 1926 roku Związek Ludowo-Narodowy poniósł klęskę, opinia publiczna oskarżała go o brak przewidywania i słabość. Było rzeczą oczywistą, że droga po której szedł Związek – usunięcie Piłsudskiego przez wybory i politykę parlamentarną – wprowadziła go w ślepią ulicę. Postanowił więc Dmowski wrócić do czynnej polityki i zacząć od stworzenia nowej organizacji, która by przygotowała kadry nowego obozu politycznego i wypracowała dla niego program, a następnie dopiero sięgnęła po władzę”³⁴.

Istotne jest rozróżnienie tego rodzaju źródeł ze względu na jedno kryterium – czas, w jakim było tworzone: czy źródło było zapisem bieżącym, przekazem niejako „na gorąco”, gdy zapis powstawał spontanicznie, czy *post factum*, z perspektywy minionych lat, wspomnieniem³⁵. Stanisław Rymar działacz Narodowej Demokracji w swoim pamiętniku opisywał *post factum*, że tendencje antydemokratyczne, jakie zapanowały w latach trzydziestych XX wieku w Stronnictwie Narodowym, nie odpowiadały jednak wszystkim działaczom tej partii politycznej. Stanisław Rymar, pełniący wówczas funkcję prezesa krakowskiego oddziału SN twierdził: „Byłem przeciwnikiem wszelkich form nie tylko totalitarnych, ale i tzw. autorytatywnych, byłem zwolennikiem ścisłego współdziałania z innymi obozami opozycyjnymi Polski, byłem zwolennikiem wchodzenia do wielu organizacji społecznych i zawodowych, choćby niezupełnie naszych”³⁶. Rymar, jeden z reprezentantów środowiska „starych”, kwestionując i biorąc za punkt wyjścia ład zaprowadzony przez formację piłsudczykowską, do zjawisk potrzebnych i pożądanych w życiu publicznym zaliczał – wolność myśli, słowa, rywalizację polityczną, a więc podstawowe składniki porządku demokratycznego³⁷. W opinii liderów Stronnictwa Narodowego, ówczesna praktyka polityczna ukazywała jednak dążność formacji rządzącej do deprecjonowania znaczenia Senatu. Jak wynika z istniejących źródeł pisał o tym wyraźnie Stanisław Kozicki, w swoim pamiętniku: „Kandydowałem do Senatu w województwie lubelskim i zostałem wybrany. W Senacie wybranym w roku 1928 mieliśmy 11 miejsc, a w tym, który wybrano w r. 1930 – 12. Nie stanowiliśmy tam tedy wielkiej siły, a zresztą i sam Senat nie posiadał wielkiego znaczenia. Istnienie rządu nie zależało od wyniku głosowania w Senacie,

³⁴ S. Kozicki, *Pamiętnik 1876–1939*, opracowanie, przedmowa i przypisy M. Mroczo, Słupsk 2009, s. 555. Stanisław Kozicki (1876–1958), polityk, historyk, publicysta endecki, zasiadał we władzach ZLN i SN, w latach 1919–1925 był posłem na Sejm, w latach 1928–1935 był senatorem z ramienia SN, w 1926 roku objął funkcję ambasadora RP w Rzymie. Szerzej zob.: M. Mroczo, *Stanisław Kozicki, (1876–1958). Biografia polityczna*, Gdańsk 1999; M. Białokur, *Stanisław Kozicki (1876–1958)*, «Polish Biographical Studies» 2014, nr 2, s. 147–158.

³⁵ K. Trembicka, *O potrzebie...*, s. 195.

³⁶ Biblioteka Jagiellońska, Stanisław Rymar, *Pamiętnik*, cz. 2, rkp., sg. 9797/III, k. 170.

³⁷ Tamże, k. 265.

nie było tam interpelacji ani rozstrzygnięć rozpraw – mógł Senat tylko powstrzymać wykonanie uchwał sejmowych, bo gdy ustawa odrzucona przez Senat otrzymywała przy ponownym głosowaniu w Sejmie 11/20 głosów, to stawała się prawem. Zasiadał też Senat dużo rzadziej niż Sejm; właściwie pewne znaczenie miały tylko debaty nad budżetem, które odbywały się na wiosnę³⁸.

Pamiętniki i wspomnienia ujawniają również prawdziwość formułowanych opinii, sądów, zapatrywań. W swoich wspomnieniach na szczerze zdobył się mało przychylny wówczas Romanowi Dmowskiemu, młody działacz polityczny Feliks Młynarski, który krytycznie oceniał poczynania niekwestionowanego lidera obozu nacjonalistycznego. F. Młynarski napisał w swoich wspomnieniach następująco: „W gabinecie koalicyjnym Wincentego Witosa piastował on [Roman Dmowski – dop. A. D.] tekę ministra spraw zagranicznych. Nie wyróżniał się żadną poważniejszą inicjatywą i nie pozostawił po sobie twórczych śladów. (...) Będąc wybitnym publicystą i głównym ideologiem Narodowej Demokracji, w praktyce nie wykazał szczególnych zdolności w kierowaniu polityką tego obozu. Mylnie ocenił sytuację międzynarodową w 1908 r., gdy wziął kurs na współpracę z caratem. Rachuba, że idąc ręką w rękę z Francją i W. Brytanią carat zwycięży, zawiodła. Po upadku caratu, przecenił z kolei Francję, a nie docenił W. Brytanii. Słusznie przewidywał, chociaż nie był pierwszym pod tym względem, że W. Brytania po wojnie zacznie tracić swoje kolonie. (...) Tekę ministra w gabinecie Witosa była ostatnią szansą Dmowskiego jako praktyka”³⁹.

Jako interesujący przykład można wskazać fragment pamiętnika Stanisława Grabskiego odzwierciedlający skomplikowane stosunki personalne, jakie panowały w obozie narodowym w latach trzydziestych XX wieku. Po rezygnacji z czynnego życia politycznego braci Władysława i Stanisława Grabskich (Władysław pod koniec 1925 roku, Stanisław po 1926 roku) Roman Rybarski stał się głównym twórcą myśli ekonomicznej endecji. Znamca problemów ekonomicznych – Stanisław Grabski utracił dotychczasową pozycję lidera. Wśród przywódców Narodowej Demokracji, Grabski reprezentował najbardziej umiarkowaną wersję rozwoju ekonomicznego, w największym stopniu ulegającą wpływom liberalizmu⁴⁰. Status Grabskiego w latach 30. można określić mianem „bezpartyjnego uczonego”. Bezpośrednio po przewrocie majowym, „oczyszczając” własne szeregi, nie wybrano S. Grabskiego do Zarządu Głównego Związku

³⁸ S. Kozicki, *Pamiętnik...*, s. 550–552.

³⁹ Zob.: Biblioteka Jagiellońska, Feliks Młynarski, *Za kulisami wielkich wydarzeń, część III – okres międzywojenny*, sygn. 9829 III, k. 254.

⁴⁰ D. Grzybek, *Polityczne konsekwencje idei ekonomicznych w myśli polskiej 1869–1939*, Kraków 2012, s. 216.

Ludowo-Narodowego w czasie obrad Zjazdu Rady Naczelnej w Poznaniu 28 czerwca 1926 roku zarzucając mu m.in. zbyt małą troskę o sprawy organizacyjne oraz zlekceważenie widocznych objawów kryzysu w państwie. Warto przytoczyć fragment z pamiętnika Grabskiego, który swoje skomplikowane stosunki z Romanem Dmowskim opisywał następująco: „Po zamachu majowym miałem raz tylko jedną krótką rozmowę z Dmowskim. Zajął on w niej tak nieprzyjemne wobec mnie stanowisko, obciążając mnie i tylko mnie pełną odpowiedzialnością za powodzenie zamachu majowego, iż jakakolwiek dalsza moja z nim współpraca stała się niemożliwa. Zresztą nie życzył on jej sobie wcale – raczej chciał odsunąć mnie całkowicie od udziału w polityce obozu narodowego”⁴¹. Skomplikowane stosunki między Grabskim a Dmowskim opisywał również Jerzy Drobnik, który zwracając uwagę na animozje natury psychologicznej, przypuszczał, że Stanisław Grabski: „nienawidził Dmowskiego i pod koniec to się nawet uwydatniło w namiętnym sprzeciwie i krytykowaniu niektórych tez, które głosił Dmowski. Aluzje były zupełnie przejrzyste. (...) Być może, że Grabski ma w istocie rzeczy dzisiaj więcej do powiedzenia niż Dmowski”⁴². Grabski, choć nie mógł się wprawdzie równać z osiągnięciami i wpływami Dmowskiego, to jednak był to polityk na tyle znaczący, że mógł skutecznie utrudniać realizację zamierzeń i koncepcji Dmowskiego⁴³. Wydaje się, że ówczesne myślenie „młodych” było zdominowane sprawami personalnymi, które wydawały się im równie ważne jak kwestie ideowe. J. Drobnik, który sam dobitnie artykułował wysokie aspiracje polityczne, zarzucał Dmowskiemu nieudolne poczynania w sferze spraw kadrowych. Pisał o tym w swoim „*Diariuszu*” następująco: „Już to w ogóle personalna polityka Dmowskiego jest więcej niż dziwna. Coraz więcej dochodzę do przekonania, widząc przy tym, jego decydujący wpływ na kwestie personalne, że w istocie jego polityka personalna zadecydowała o klęsce endecji. Ci wszyscy ludzie, którzy zawiedli w decydującej chwili, przez niego byli wysunięci. I to samo jest dzisiaj. On znowu wysuwa ludzi tego samego pokroju. Nie znosi samodzielnych umysłów.

⁴¹ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności – Polskiej Akademii Nauk, Kraków, Teki Józefa Zielińskiego, sg. 7846, mf. 1475, Fragmenty z pamiętników Stanisława Grabskiego, s. 44.

⁴² Zob.: Biblioteka Uniwersytecka, Poznań, Jerzy Drobnik, *Diariusz*, tom I, Poznań 7 XII 1924–15 XI 1931, maszynopis, sygn. 3093/1, s. 235, 267. «*Diariusz*» J. Drobniaka, uznać można za jeszcze nie w pełni „odkryte” źródło. J. Drobnik wiele miejsca poświęcił charakterystyce przedstawicieli ówczesnego życia politycznego. Szczególnie dużo uwagi poświęcił R. Dmowskiemu skupiając się zwłaszcza na cechach charakterologicznych lidera ND, zob.: H. Lisiak, *Roman Dmowski w świetle „Diariusza” Jerzego Drobniaka*, [w:] M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak (red.), *Roman Dmowski i jego współpracownicy*, Toruń 2008, s. 67–79.

⁴³ Zob. W. Wojdyło, *Stanisław Grabski (1871–1949)...*, s. 277 i nast.; tenże, *Od współpracy do rywalizacji. Relacje między Romanem Dmowskim a Stanisławem Grabskim*, [w:] M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak (red.), *Roman Dmowski...*, s. 239–242.

Zaczynam rozumieć, czemu tylu ludzi odpadło od Narodowej Demokracji i to właśnie nieraz najrozumniejszych⁴⁴. Przemyślenia Drobniaka można uznać za jeden z przejawów dojrzewającego wśród „młodych” buntu. Znamienne, że w tym okresie z funkcji sekretarza Dmowskiego zrezygnował Kazimierz Hałaburda, późniejszy działacz Obozu Narodowo-Radykalnego, twierdząc, że lider polskiego nacjonalizmu „nie rozumie co się teraz dzieje”⁴⁵. Pozycja Dmowskiego słabła zarówno jako lidera ruchu politycznego, jak i twórcy myśli politycznej. Co istotne, brak kompetencji psychologicznych zarzucał Dmowskiemu także Zdanowski, który reprezentował pokolenie „starych”. W swoim Dzienniku nie szczędził on krytycznych słów pod adresem Dmowskiego. Podkreślić trzeba, że Zdanowski wysuwał przeciwko Dmowskiemu argumenty o podobnym charakterze. Zarzucał mianowicie Dmowskiemu brak rozeznania w ówczesnej sytuacji, nieumiejętność trafnej oceny współpracowników. Pisał: „Dziś znowu rozbija [Dmowski – przyp. A. D.] Związek. (...) Oprze się na ludziach, których nie zna i nie umie ocenić. Tego daru nie ma. (...) Wprowadzi na jaw różne elementy ambitne, a bez tradycji szkoły. Wyobraża sobie, że będzie używać Zdziechowskiego czy Wierczaka w robocie pozapartyjnej”⁴⁶. W świetle powyższych źródeł można dostrzec, że w tym okresie polityczny i organizacyjny autorytet Dmowskiego uległ znacznemu osłabieniu.

Wspomnienia mają zróżnicowany stopień prawdziwości. Konieczna jest weryfikacja wiarygodności zawartych w nich ustaleń. Stanowią zatem źródło bardzo interesujące, potrzebne, odzwierciedlające atmosferę badanej epoki, ale należy je traktować jako źródła uzupełniające. Można na ich podstawie ustalić różne sfery poznania, pozyskać informacje o: zachowaniach autorów, wydarzeniach, odczuciach, nastroju chwili, stanu świadomości aktorów politycznych, świadomości społecznej, wyobrażeniach o faktach, jak były odbierane i przyjmowane. Dzienniki i wspomnienia są zatem pomocne w rekonstrukcji funkcjonowania różnych grup nieformalnych, ustaleniu wpływu związków towarzyskich na zachowania w sferze publicznej, a zwłaszcza podejmowane decyzje.

Korespondencja

Niedoceniane źródło służące badaniu myśli politycznej stanowi korespondencja. Listy, obok dziennika, pamiętnika i autobiografii, również należą do

⁴⁴ Biblioteka Uniwersytecka, Poznań, Jerzy Drobniak, *Diariusz*, tom I, Poznań 7 XII 1924–15 XI 1931, maszynopis, sygn. 3093/1, s. 235, 267.

⁴⁵ M. Urbanowski, *Prawą stroną literatury polskiej. Szkice i portrety*, (wyd. II, poszerzone), Łomianki 2015, s. 134.

⁴⁶ *Dziennik Juliusza Zdanowskiego...*, tom VI, zapis z dnia 27 XI 1926 r., s. 76.

literatury dokumentu osobistego. Korespondencja stanowiła dla pokolenia XIX i XX wieku jedną z ważniejszych form wymiany informacji, przekazywania idei, myśli, prowadzenia dyskusji czy wreszcie możliwość opowiedzenia o wydarzeniach dnia codziennego, bieżącego, ale również o sprawach zwyczajnych, zarówno w życiu prywatnym, jak i politycznym czy publicznym. Niewątpliwie za słuszny należy uznać postulat, iż badacze myśli politycznej powinni uwzględnić w swoich badaniach korespondencję. Stanowi ona bowiem bardzo interesujące źródło wiedzy zarówno o autorze jak i o adresacie korespondencji.

Jak trafnie stwierdziła Ewa Głębińska, korespondencję definiują następujące cechy: istnienie nadawcy i odbiorcy oraz sytuacja nieobecności. Autor listu opisuje wydarzenia, których adresat nie jest świadkiem⁴⁷. Listy stanowiące formę wypowiedzi otwartej, w tradycji badań procesów komunikacji społecznej były przeciwstawiane literaturze i funkcjonowały w obszarze retoryki, traktowanej jako odmiana literatury użytkowej⁴⁸. W świetle teorii literatury, list jest definiowany jako „wypowiedź pisemna skierowana do określonego adresata, powiadamiająca lub nakłaniająca do jakichś zachowań”⁴⁹. Listy najczęściej mają charakter prywatny, osobisty, indywidualny, intymny, niejednokrotnie bywają upubliczniane. Za osobną kategorię badawczą, która również stanowi interesujące źródło w badaniach politologicznych a zwłaszcza w badaniach myśli politycznej i komunikowania politycznego, uznać należy tzw. „list otwarty” przyjmujący zazwyczaj formę apelu, wezwania, odezw, nakłaniający czy wzywający do podjęcia lub zaprzestania określonego działania⁵⁰. „List otwarty” zawiera komponent perswazyjny, stanowi przejaw nacisku opinii publicznej.

Wartość poznawczą ma korespondencja rozumiana jako zbiór listów wymienionych między dwoma lub więcej osobami pewnego kręgu, stanowiący nie tylko ich sumę, ale całość o własnym obliczu. Cechy listów mają odniesienia do sfery komunikacji politycznej. Listy stanowią istotne forum wymiany poglądów politycznych. List jako niefikcjonalna i prymarnie nieliteracka forma wypowiedzi jest zaliczany przez literaturoznawców do gatunku literatury dokumentu osobistego, która w ostatnich latach, jak już wspomniano powyżej, bywa określana mianem egodokumentu. Badania tego rodzaju są podejmowane coraz częściej w ostatnich dekadach. Niekiedy listy i dzienniki są pisane już z myślą

⁴⁷ E. Głębińska, *O korespondencji Marii Dąbrowskiej i Anny Kowalskiej z lat 1940–1965*, [w:] *Maria Dąbrowska, Anna Kowalska, Listy Tom I, 1940–1945*, wstęp E. Głębińska, oprac. S. Chwedorczyk, Warszawa 2024, s. 7.

⁴⁸ I. Hofman, *List jako forma komunikacji myśli politycznej*, [w:] *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, red. nauk. E. Maj, Lublin 2015, s. 559.

⁴⁹ Tamże, s. 559.

⁵⁰ K. Trembicka, *O potrzebie...*, s. 195.

o publikacji (tak było np. z «Dziennikami» Marii Dąbrowskiej, wybitna pisarka, bowiem miała świadomość ich znaczenia i pisała je z myślą o publikacji, o czym niejednokrotnie dawała wyraz w swoich zapiskach).

Listy zawierają także informację o otaczającym ich świecie, tym bliskim i tym nieco dalszym. Istnieją zbiory wieloletniej wymiany listów, które można zebrać w kilku tomach, ale także istnieją takie, które zajmują kilkanaście stron. Ich wartość źródłowa nie zależy jednak od liczby wymienionych listów, ale od przekazywanych w nich informacji, opinii, przemyśleń, refleksji. Jako interesujący przykład należy wskazać korespondencję między Wincentym Lutosławskim⁵¹, a ideologiem i twórcą podstaw strukturalnych Narodowej Demokracji Zygmuntem Balickim⁵² z lat 1899–1915. Stanowi interesujący badawczo przykład niezbyt obszernego zbioru, bo liczącego zaledwie 9 listów wytworzonych w ciągu szesnastu lat. Można mniemać, że nie są to wszystkie listy napisane przez Zygmunta Balickiego do Wincentego Lutosławskiego. Jest to zarazem przykład koleżeńskich kontaktów autora z adresatem, które odzwierciedlają serdeczny, przyjacielski, bardzo osobisty kontakt obu intelektualistów⁵³.

Listy ideologów politycznych, polityków i działaczy niejednokrotnie zawierają głębokie przemyślenia, na tematy dotyczące wizji ładu politycznego. W listach Romana Dmowskiego pojawiały się między innymi opinie gloryfikujące wielkość ruchu hitlerowskiego⁵⁴. W liście Romana Dmowskiego z 1932 roku do Ignacego Chrzanowskiego, autor wyraził zaskakującą współczesnego czytelnika myśl: „Chciałbym, żeby Hitler zwyciężył w Niemczech, ale tego, zdaje się nie będzie”⁵⁵, natomiast w liście do działacza endeckiego Karola Raczkowskiego twierdził, że „pocziwy Hitler pracuje nad umontowaniem mego dobrego humoru”⁵⁶. W listach badacz myśli politycznej może dostrzec różnorodne poglądy i opinie na tematy społeczne. Dmowski, który krytycznie oceniał kompetencje polskiego inteligenta w jednym z listów do Zygmunta Wojciechowskiego z ironią podsumowywał kondycję intelektualną inteligencji w Polsce, swoje przemyślenia podsumował następująco: „Nawet inteligenci

⁵¹ Wincenty Lutosławski (1863–1954), filozof, publicysta, działacz społeczny. Był członkiem endeckiej Ligi Narodowej.

⁵² Zygmunt Balicki (1858–1916), polityk, ideolog, jeden ojców nacjonalizmu polskiego, działacz polityczny, publicysta. Zob. szerzej: A. Dawidowicz, *Zygmunt Balicki (1858–1916). Działacz i teoretyk polskiego nacjonalizmu*, Kraków 2006.

⁵³ Listy znajdują się w Archiwum Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie pod sygnaturą K III-155. Zob. szerzej: A. Dawidowicz, *Zygmunt Balicki (1858–1916)*...

⁵⁴ Cykl artykułów Dmowskiego ogłoszony w tomie „Przewrót”; zob.: R. Dmowski, *Przewrót*, Warszawa 1934.

⁵⁵ BN PAU i PAN, Kraków, Teki Józefa Zielińskiego, sygn. 7808, list z 31 III 1932.

⁵⁶ H. Jabłoński, *Dmowski w wynurzeniach prywatnych*, «Przegląd Kulturalny» 26 X 1961, nr 43.

w Polsce lubią, żeby napisane samo im lazło do głowy, bez żadnej pracy z ich strony”⁵⁷. Natomiast do swego powiernika, księdza Józefa Prądyńskiego Dmowski pisał w liście następująco: „Jestem w trudnym położeniu, bo oni (środowisko «młodych» – A. D.) dość często powołują się na mnie, dają nawet do zrozumienia, że ich popieram (co nie przeszkadza, że tam, gdzie mogą, szerzą wieści, że jestem już skończony, do niczego, że nawet umyślowo podupadłem, że mój *Przewrót* już nie zawiera nic nowego, że to tylko powtórzenie *Świata powojennego* – robią to nawet wśród młodzieży gimnazjalnej). Ja zaś nie chciałbym publicznie w gazetach ogłaszać, że całą frondę surowo popieram, żeby nie dawać broni w ręce przeciwników. Potępiam ją, nie tylko dlatego, że rozbija ona jedność obozu narodowego, ale że sama w sobie jest głupia i dla sprawy naszej szkodliwa”. W dalszej części listu Dmowski stwierdzał: „Blisko od piętnastu lat już istnieje nowy ruch narodowy wśród młodych, a jakże nikłe są siły, których dostarczył on obozowi narodowemu do pracy i walki na wszystkich polach. Ani jednego wybitnego naprawdę człowieka, czy to w dziedzinie myśli, czy też czynu. Trzeba często trzymać na stanowisku starego zużytego człowieka czy też przeżytego człowieka, bo nie ma wśród młodszych takiego, co by go zastąpił”⁵⁸.

W badaniach myśli politycznej niewątpliwie istotne znacznie należy przypisać literaturze pamiętnikarskiej i wspomnieniowej⁵⁹. Pamiętniki, wspomnienia,

⁵⁷ Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Poznań, Spuścizna Zygmunta Wojciechowskiego, List Romana Dmowskiego do Zygmunta Wojciechowskiego z 28 marca 1932 roku, k. 2, maszynopis.

⁵⁸ *List Dmowskiego do Prądyńskiego*, 13 lutego 1934, [w:] M. Kułakowski, *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, Dębogóra 2014, s. 727–730.

⁵⁹ Niektóre z tych doczekały się już wydania w formie książkowej. Dla badacza myśli politycznej np. obozu narodowego niewątpliwie odrębne i cenne materiały źródłowe stanowiły wspomnienia, pamiętniki, dzienniki, relacje czołowych działaczy i teoretyków Narodowej Demokracji, a także postaci sympatyzujących z endecją, w tym między innymi: Stanisława Kozickiego, Stanisława Grabskiego, Stanisława Głąbińskiego, Zofii Kirkor-Kiedroniowej, Marii Niklewiczowej, Jana Harusewicza, Bernarda Chrzanowskiego, Stanisława Rymara, Juliusza Zdanowskiego, Władysława Jabłonowskiego, Jędrzeja Giertycha, Tadeusza Bieleckiego. Zob.: Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BN PAU-PAN, Kraków), Teki Józefa Zielińskiego, *Pamiętnik Stanisława Kozickiego, 1876–1939*, t. 1–3, sygn. 7848. S. Grabski, *Pamiętniki*, t. I–II, do druku przygotował i wstępem opatrzył W. Stankiewicz, Warszawa 1989; S. Głąbiński, *Wspomnienia polityczne*, Pelplin, 1939; S. Głąbiński, *W cieniu ojca*, Warszawa 2001; Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Wspomnienia*, wstępem poprzedził H. Wereszycki, oprac. A. Szklarska-Lohmanowa, cz. I, *Dziecięce i młode lata*, Kraków 1986; cz. II *Ziemia mojego męża*, Kraków 1988; cz. III, *Lata 1920–1932 oraz wspomnienia i notatki pisane w czasie Powstania Warszawskiego*, Kraków 1989; M. Niklewiczowa, *Pan Roman. Wspomnienia o Romanie Dmowskim*, oprac. T. Wituch, Warszawa 2001; J. Harusewicz, *Za carskich czasów i po wyzwoleniu. Jan Harusewicz. Wspomnienia – dokumenty*, Londyn 1975; Biblioteka Narodowa w Warszawie, (dalej: BN), Spuścizna Bernarda Chrzanow-

diariusze itp. z jednej strony istotnie wzbogaciły wiedzę o ówczesnej atmosferze ideowo-politycznej i wydarzeniach, z drugiej strony, tego typu materiały jako sporządzane *ex post* zawierają spory ładunek subiektywizmu, wiele kwestii jest w nich pominiętych, wyolbrzymionych lub zdeformowanych. W rozmaitych materiałach o charakterze memuarystycznym w postaci pamiętników, diariuszy, wspomnień itp. można odszukać wiele informacji na temat atmosfery i relacji, jakie panowały pomiędzy politykami, przywódcami i liderami danego obozu politycznego. Są pomocne przy rekonstruowaniu specyficznego sposobu myślenia, preferowanych postaw, jakie dominowały w badanym i analizowanym środowisku ideowo-politycznym danego obozu politycznego.

Uwagi końcowe

Pomimo zwiększonego zaawansowania w badaniach nad polską myślą polityczną ciągle brakuje dostatecznej liczby opublikowanych antologii tekstów źródłowych niezbędnych do podejmowania samodzielnych studiów. Przedstawione w antologiach teksty zazwyczaj nie wyczerpują problematyki, mogą jednak stać się inspiracją do dalszych poszukiwań źródłowych. Wybór tekstów źródłowych umożliwia czytelnikom bezpośredni kontakt z tekstem i jego krytyczną ocenę. Interpretacja niejednokrotnie może bowiem prowadzić do deformacji idei.

Niekonwencjonalne źródła do badania myśli politycznej obejmują zarówno pamiętniki, wspomnienia, dzienniki, autobiografię, życiorys, relację świadka, jak i listy oraz korespondencję. Wspólną cechą dla wszystkich tych kategorii jest odautorska (osobista) relacja wspomnieniowa, powstała albo z perspektywy czasu, na zasadzie retrospekcji, lub jak ma to miejsce w wypadku dziennika, jako zapis bieżących wydarzeń i poglądów autora, będącego ich świadkiem lub uczestnikiem.

Egodokumenty stanowią ważny środek do uzupełniania niekompletnej wiedzy o przeszłości. W tego rodzaju dokumentach istotne są informacje

skiego, *Z Ligi Narodowej*, relacja złożona Zygmunutowi Wojciechowskiemu, sg. III 6480; Archiwum Akt Nowych, Materiały Stanisława Rymara, sygn. 5, *Wspomnienia dotyczące lat 1919–1939*; *Dziennik Juliusza Zdanowskiego*, Tom VI, 18 V 1926–31 XII 1927, przedm. i oprac.: J. Faryś, T. Sikorski, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2015; W. Jabłonowski, *Z biegiem lat 1890–1939. Wspomnienia o Romanie Dmowskim*, Częstochowa 1939; J. Giertych, *Pół wieku polityki polskiej. Uwagi o polityce Dmowskiego i polityce polskiej lat 1919–1939 i 1939–1947*, Zachodnie Niemcy 1947; tenże, *Stronnictwo Narodowe a kryzys dziejowy 1938 roku: relacja pamiętnikarska*, Londyn 1987; T. Bielecki, *W szkole Dmowskiego. Szkice i wspomnienia*, Londyn 1968; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. I i II, Warszawa 1957–1959; M. Sapieżyna ze Zdziechowskich, *Moje życie, mój czas. Wspomnienia*, Kraków 2008.

o charakterze faktograficznym, a także zawarte w nich emocje. Te dokumenty reprezentują subiektywny punkt widzenia jednostki⁶⁰. Stanowią źródło wiedzy o przeszłości. Tego rodzaju źródła są szczególnie przydatne w badaniach biograficznych, do odtwarzania przebiegu dróg życiowych i karier zawodowych ideologów, liderów politycznych i społecznych. Warto podkreślić przydatność tego rodzaju źródeł w badaniach biograficznych, przedstawiają bowiem niejednokrotnie analizowaną postać w zupełnie nowym świetle czy kontekście. Są przydatne dla badacza dążącego do odtwarzania poglądów i zapatrywań na wiele spraw i kwestii, w tym problemów społecznych, politycznych i kulturalnych. Bez odwołania się do różnego rodzaju źródeł trudno jest nie tylko o sformułowanie i weryfikację hipotez, ale i o rzetelną narrację historyczną. Badacz nie powinien skupiać i analizować wyłącznie jednego rodzaju źródła. Podkreślić należy, że są to źródła intrygujące zarówno pod względem formy jak i treści, których nie należy pomijać.

Bibliografia

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Materiały Stanisława Rymara, sygn. 5, Wspomnienia dotyczące lat 1919–1939.
- Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu, Spuścizna Zygmunta Wojciechowskiego, List Romana Dmowskiego do Zygmunta Wojciechowskiego z 28 marca 1932 roku, k. 2, maszynopis.
- Białokur M., *Stanisław Kozicki (1876–1958)*, «Polish Biographical Studies» 2014, nr 2.
- Biblioteka Jagiellońska, Feliks Młynarski, *Za kulisami wielkich wydarzeń, część III – okres międzywojenny*, sygn. 9829 III.
- Biblioteka Jagiellońska, Stanisław Rymar, *Pamiętnik*, cz. 2, rkp., sg. 9797/III.
- Biblioteka Narodowa w Warszawie, Spuścizna Bernarda Chrzanowskiego, *Z Ligi Narodowej*, relacja złożona Zygmunutowi Wojciechowskiemu, sg. III 6480.
- Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności – Polskiej Akademii Nauk, Kraków, Teki Józefa Zielińskiego, sg. 7846, mf. 1475, *Fragmenty z pamiętników Stanisława Grabskiego*.
- Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Teki Józefa Zielińskiego, *Pamiętnik Stanisława Kozickiego, 1876–1939*, t. 1–3, sygn. 7848.
- Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, Jerzy Drobniak, *Diariusz*, tom I, Poznań 7 XII 1924–15 XI 1931, maszynopis, sygn. 3093/1.
- Bielecki T., *W szkole Dmowskiego. Szkice i wspomnienia*, Londyn 1968.
- Boucher D., Kelly P., *Wprowadzenie*, [w:] D. Boucher, P. Kelly (red.), *Myśliciele polityczni. Od Sokratesa do współczesności*, tłum. A. Dąbrowska, T. Sieczkowski, Kraków 2008.
- Buksiński T., *Interpretacje źródeł historycznych pisanych*, Warszawa–Poznań 1992.

⁶⁰ A. A. Vigil, *Les ego-documents comme sources pour l'histoire. Leur utilisation pour comprendre l'exil de 1939*, traduit de l'espagnol par A. Taillot, «Matériaux pour l'histoire de notre temps» 2022/1 N° 143–144, s. 45–51.

- Czapnik G., Gruszka Z., *Żałożenia metodologiczne reedytorstwa prac naukowych 2. połowy XX wieku*, «Toruńskie Studia Bibliologiczne» 2016, nr 2(17).
- Czarnota A., *Problemy syntezy polskiej myśli politycznej – rozważania wstępne*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. VII. Państwo w polskiej myśli politycznej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.
- Czas ciekawy, czas niespokojny, z Leszkiem Kołakowskim rozmawia Zbigniew Mentzel tom I, Kraków 2007.
- Dawidowicz A., *Dziennik: źródło w badaniach myśli politycznej. Recepcja praktyki i ideologii komunistycznej w świetle Dzienników Marii Dąbrowskiej (1945–1965)*, «Wrocławskie Studia Politologiczne» 2020, nr 28.
- Dawidowicz A., *Myśl polityczna Stronnictwa Narodowego 1928–1939. Wspólnota ideału czy alternacja koncepcji*, Lublin 2017.
- Dawidowicz A., *Zygmunt Balicki (1858–1916). Działacz i teoretyk polskiego nacjonalizmu*, Kraków 2006.
- Dekker R. M., *Ego-Documents in the Netherlands 1500–1814*, «Dutch Crossing» 1989, vol. 39.
- Dominiczak H., *Wstęp do badań historycznych*, Częstochowa 1998.
- Dziennik Juliusza Zdanowskiego, Tom VI, 18 V 1926–31 XII 1927*, przedm. i oprac.: J. Faryś, T. Sikorski, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2015.
- Friszke A. (red.), *Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej*, Warszawa 1995.
- Giertych J., *Pół wieku polityki polskiej. Uwagi o polityce Dmowskiego i polityce polskiej lat 1919–1939 i 1939–1947*, Zachodnie Niemcy 1947.
- Głąbiński S., *W cieniu ojca*, Warszawa 2001.
- Głąbiński S., *Wspomnienia polityczne*, Pelplin 1939.
- Głębicka E., *O korespondencji Marii Dąbrowskiej i Anny Kowalskiej z lat 1940–1965*, [w:] *Maria Dąbrowska, Anna Kowalska, Listy Tom I, 1940–1945*, wstęp E. Głębicka, oprac. S. Chwedorczuk, Warszawa 2024.
- Grabski S., *Pamiętniki*, t. I–II, do druku przygotował i wstępem opatrzył W. Stankiewicz, Warszawa 1989.
- Harusewicz J., *Za carskich czasów i po wyzwoleniu. Jan Harusewicz. Wspomnienia – dokumenty*, Londyn 1975.
- Heywood A., *Klucz do politologii. Najważniejsze ideologie, systemy, postaci*, tłum. P. Kornobis, K. Wolański, Warszawa 2008.
- Hofman I., *Dwugłos o PRL. Dzienniki Stefana Kisielewskiego i Mariana Brandysa*, Poznań 1999.
- Hofman I., *Dzieło życia? Na marginesie dzienników Jarosława Iwaszkiewicza*, [w:] B. Dziemidok-Olszewska, W. Sokół, T. Bichta (red.), *W kręgu nauki o państwie, prawie i polityce*, Lublin 2012.
- Hofman I., *List jako forma komunikacji myśli politycznej*, [w:] E. Maj i in. (red.), *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, Lublin 2015.
- Jabłonowski W., *Z biegiem lat 1890–1939. Wspomnienia o Romanie Dmowskim*, Częstochowa 1939.
- Jabłoński H., *Dmowski w wynurzeniach prywatnych*, «Przegląd Kulturalny» 26 X 1961, nr 43.
- Jachymek J., *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie” 1918–1931*, Lublin 1982.
- Jachymek J., Paruch W. (red.), *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, Lublin 2001.
- Kirkor-Kiedroniowa Z., *Wspomnienia*, wstępem poprzedził H. Wereszycki, oprac. A. Szklarska-Lohmanowa, cz. I, *Dzieciństwo i młode lata*, Kraków 1986; cz. II, *Ziemia mojego męża*,

- Kraków 1988; cz. III, *Lata 1920–1932 oraz wspomnienia i notatki pisane w czasie Powstania Warszawskiego*, Kraków 1989.
- Komar M., *Władysław Bartoszewski: Skąd pan jest? Wywiad rzeka*, Warszawa 2006.
- Konopa B., Rosa A., *Egodokumentalne ślady człowieka w Internecie i ich archiwizacja*, «Archeion» 2023, vol. 124.
- Kozicki S., *Pamiętnik 1876–1939*, opracowanie, przedmowa i przypisy M. Mroczo, Słupsk 2009.
- Król M., *Historia myśli politycznej. Od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998.
- Krzywicki L., *Wspomnienia*, t. I i II, Warszawa 1957–1959.
- Kula M., *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002.
- Kwiatkowski S., *Ego-Dokument und Selbstzeugnis. Einige Bemerkungen zur Forschungspraxis*, [w:] R. von Skowrońska, H. Flachenecker, R. Czaja, S. Roszak, J. Tandecki (red.), *Selbstzeugnisse im polnischen und deutschen Schrit tum im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit (15.–18. Jahrhundert)*, Toruń 2014.
- Lejeune P. H., *Cięgłość i nieciągłość. Dziennik jako seria dotowanych śladów*, [w:] „Drogi zeszyt”... „drogi ekran”... *O dziennikach osobistych*, przeł. A. Karpowicz, M. P. Rodakowie, wybór i oprac. P. Rodak, Warszawa 2010.
- Maj E., *Egodokumenty w badaniach historii prasy w Polsce do 1914 roku*, [w:] I. Hofman, D. Kępa-Figura, *Współczesne media. Problemy i metody badań nad mediami*, Lublin 2019.
- Maj E., *Egodokumenty w warsztacie badawczym historyka myśli politycznej*, [w:] J. R. Sielezin (red.), *Studia metodologiczne z nauk społecznych*, Wrocław 2018.
- Maj E., *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939*, Lublin 2010.
- Maj E., *O badaniu myśli politycznej Narodowej Demokracji do roku 1939. Wybrane zagadnienia*, «Myśl Polityczna» 2020, nr 1(2).
- Maj E., Wójcik A., *Wstęp*, [w:] E. Maj, A. Wójcik (red.), *Myśl polityczna w Polsce po 1989 roku. Wybrane nurty ideowe*, Lublin 2008.
- Maternicki J., *Pamiętnik jako dokument kultury historycznej*, «Przegląd Humanistyczny» 1985, nr 11/12.
- Mroczo M., *Stanisław Kozicki (1876–1958). Biografia polityczna*, Gdańsk 1999.
- Niklewiczowa M., *Pan Roman. Wspomnienia o Romanie Dmowskim*, oprac. T. Wituch, Warszawa 2001.
- Olszewski E., *Wybrane problemy myśli politycznej (idea, ideologia, doktryna polityczna)*, [w:] E. Maj i in. (red.), *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, Lublin 2015.
- Paruch W., *Konsekwencje definiowania myśli politycznej dla kwestionariusza badań politologicznych*, «Humanities and Social Sciences» 2015, t. 20, nr 1.
- Paruch W., *Między wyobrażeniami a działaniami. Wybrane aspekty przedmiotowe badań politologicznych nad myślą polityczną*, «Polityka i Społeczeństwo» 2004, nr 1.
- Paruch W., *Myśl polityczna – refleksje metodologiczne o pojęciu*, «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio K: Politologia» 1999, t. 6.
- Paruch W., *Myśl polityczna obozu piłsudczykowski, 1926–1939*, Lublin 2005.
- Radomski G., Tomaszewski P., *Refleksje nad badaniami myśli politycznej w Polsce z uwzględnieniem tendencji w wybranych krajach anglosaskich. Od delimitacji pojęć do aspektów metodologicznych*, «Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne» 2021, vol. 69.
- Rakowski M. F., *Dzienniki polityczne*, t. 1, 1958–1962, Warszawa 1998.
- Rodak P., *Dokument osobisty jako problem literacki (na przykładzie zapisów z czasu Zagłady)*, «Autobiografia Literatura Kultura Media» 2024, nr 2(23).
- Rodak P., *Dziennik osobisty i historia*, «Kultura i Społeczeństwo» 2008, nr 1.
- Sapieżyna M. ze Zdziechowskich, *Moje życie, mój czas. Wspomnienia*, Kraków 2008.

- Schulze W., *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte (Selbstzeugnisse der Neuzeit t. 2)*, [w:] W. Schulze (red.), *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin 1996.
- Scruton R., *Słownik myśli politycznej*, tłum. T. Bieroń, Poznań 2002.
- Sielezin J. R., *Znaczenie teorii, wiedzy źródłowej i poza źródłowej w badaniach myśli politycznej. Kontekst faktograficzny i źródłoznawczy*, [w:] E. Maj i in. (red.), *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, Lublin 2015.
- Skarżyński R., *Intelektualiści a ideologia. Myśl polityczna jako przedmiot badań politologa*, «*Studia Nauk Politycznych*» 1990, nr 4–6.
- Stronictwo Narodowe a kryzys dziejowy 1938 roku: relacja pamiętnikarska, Londyn 1987.
- Szewczak W., *Dylematy pomiaru w politologii. Na przykładzie skali demokracji politycznej*, [w:] B. Krauz-Mozer, P. Ścigaj (red.), *Podejścia badawcze i metodologiczne w nauce o polityce*, Kraków 2013.
- Szulakiewicz W., *Egodokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, «*Przegląd Badań Edukacyjnych*» 2013, vol. 1, nr 16.
- Topolski J., *Problemy metodologiczne korzystania ze źródeł literackich w badaniu historycznym*, [w:] Z. Stefanowska, J. Sławiński (red.), *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, Warszawa 1978.
- Topolski J., *Rozważania o teorii źródeł historycznych*, [w:] A. Barszczewska-Krupa i in. (red.), *W kręgu historii, historiografii i polityki*, Łódź 1997.
- Trembicka K., *O potrzebie wykorzystania źródeł w politologicznych badaniach myśli politycznej*, «*Humanities and Social Sciences*» 2015, vol. 22.
- Vigil A. A., *Les ego-documents comme sources pour l'histoire. Leur utilisation pour comprendre l'exil de 1939, traduit de l'espagnol par A. Taillot*, «*Matériaux pour l'histoire de notre temps*» 2022/1 N° 143–144.
- Wapiński R., *Badania nad dziejami polskiej myśli politycznej schyłku XIX i XX wieku*, «*Przegląd Humanistyczny*» 1987, nr 9.
- Zieliński H., *O potrzebie i trudnościach badania dziejów polskiej myśli politycznej*, [w:] H. Zieliński (red.), *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. I, *Polska i jej sąsiedzi*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- Zimand R., *Diarysta Stefan Ż.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.